

Брацка М. В.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІМАГОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІСТОРИЧНОЇ РОМАНІСТИКИ ТЕОДОРА ТОМАША ЄЖА

У статті розглядаються питання літературної імагології – етнічних образів “свого”, “чужого”, “іншого” та проявів ідентичності – на матеріалі історичного роману “З бурхливої хвилі” представника українсько-польського пограниччя XIX ст. Т. Т. Єжа.

Ключові слова: літературне пограниччя, літературна імагологія, етнічність, етнообраз, “свій”, “чужий”, “інший”.

В статье рассматриваются вопросы литературной имагологии – этнических образов “своего”, “чужого”, “другого” и проявлений идентичности – на материале исторического романа “Из грозного мгновения” представителя украинско-польского пограничья XIX в. Т. Т. Ежа.

Ключевые слова: литературное пограничье, литературная имагология, этничность, этнообраз, “свой”, “чужой”, “другой”.

The article presents problems of literary imagology – ethnic image of “own”, “outsider”, “other” and sign of identity – on the material of the historical novel “Z burzliwej chwili” by the representative of Ukrainian-Polish borderland of the nineteenth century T. T. Jez.

Key words: literary borderland, literary imagology, ethnic, ethnic image, “own”, “outsider”, “other”.

Сучасна успішна міжнародна та міжкультурна комунікація залежить від обопільного бажання сторін з'ясувати непрості історичні взаємини, політичні претензії та суспільні докори. Це стосується далекого минулого та останніх століть, коли відбувалися процеси становлення народів та формування окремих держав. Своє бачення історії та суспільно-політичної ситуації яскраво унаочнила польська література XIX століття, що перебрала на себе функції ідеологічного й патріотичного виховання за умови відсутності державного організму. Вона містить велику кількість цікаво розставлених акцентів в українсько-польських взаєминах з особливим урахуванням впливу етнічних чинників. Етнічні автообрази і гетерообрази, що є предметом вивчення літературної етноімагології, виразно прописані у творчості письменників, що походять з культурного помежів'я, яке формує толерантність і відкритість до “іншого”. Вивчення доробку пограничних авторів у контексті імагологічних студій дає змогу показати стан суспільної свідомості народу на певному історичному етапі, прослідкувати розвиток уявлень про себе та довколишні етноси, а також оцінити значення цих уявлень для сучасності. Саме ці аспекти зумовлюють актуальність нашої статті.

Проблематика і поетика великої прозової спадщини представника українсько-польського літературного пограниччя XIX століття – Теодора Томаша Єжа (Зигмунта Мілковського) – не раз привертала увагу сучасних польських і українських учених: Стефана Козака [8], Данути Оссовської [9], Веслава Ратайчака [10], Людмили Ромащенко [5]. Спроба вивчити етнічні образи “свого” і “чужого” в романі “Тригір Сердечний” була здійснена у нашій роботі [2].

Метою цієї статті є виявлення й опис етнічних автообразів і гетерообразів та проявів культурної ідентичності представників різних народів в історичному романі Т. Т. Єжа “Z burzliwej chwili” (“З бурхливої хвилі”, Варшава, 1880-1882) – своєрідній візії причин початку і розвитку національно-визвольних змагань українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким.

Для правильної інтерпретації твору необхідно пам'ятати, що Т. Т. Єж трактував літературу загалом і роман зокрема згідно з естетико-літературними віяннями епохи: він доводив, що роман повинен виконувати завдання, які перед ним ставить політична ситуація Польщі, має підтримувати національний дух, адже “не література творить суспільство, а суспільство створює літературу та використовує її відповідно до своїх потреб, прагнень, а інколи – хвилинного настрою” [цит. за: 9, с. 67]. Такі вимоги письменник особисто намагався втілити в історичному романі “З бурхливої хвилі”. Саме у предмові до нього під назвою “Pogląd na powieść historyczną w ogóle” (“Погляд на історичний роман загалом”) накреслив письменник своє бачення суті, значення та засобів творення історичної романістики. Її головним завданням він вважав унаочнення умов, які в певний історичний момент вплинули на спосіб проявлення вроджених потягів і нахилів людської натури, тобто рушійною силою історії письменник назвав людину (здаймо тут романтичний принцип видатної особистості), що змінює перебіг історії під впливом зовнішніх обставин, які так чи інакше впливають на її існування [7, т. I, с. VI]. Більше того, Єж розкритикував панівний тип історичного роману, який назвав хронікальним – застарілим і тенденційним, адже він не відображав актуальних для того часу проблем і не ніс важливого ідеологічного навантаження. У справжньому історичному романі має з'явитися елемент історичної критики, що пояснює конкретний історичний момент, показує його слабкі й сильні сторони, а також вплив на подальші політичні й суспільні процеси [7, т. I, с. X]. Роман, за Єжом, має рахуватися із сучасними потребами, “плисти за течією”, з позицій сучасника розглядати історичний момент, міркувати і судити, тримаючись позицій об'єктивної історичної правди: “(...) Перейняті переконанням, що, не сходячи з раз і назавжди обраного шляху, ми виконуємо громадянський обов'язок, який полягає насамперед у мовленні правди навіть тоді, коли вона для когось прикра. І нам неприємно торкатися негативних сторінок нашого минулого” [7, т. I, с. XXII]. Наскільки це вдалося письменникові певною мірою покаже наш аналіз, а питання правди і правдоподібності в романі – це окремий, вартий подальших досліджень, аспект. У цьому контексті цілком можна погодитися із думкою Людмили Ромащенко про те, що погляд Єжа на описані ним історичні події “(...) більш об'єктивний, демократичний, позначений прагненням дошукатися історичної справедливості й вказати реальних винуватців конфлікту” [5, с. 214].

Власне у такому ключі – постійному пов'язанні минулого з сучасним – працював письменник над романом про історичні умови, які призвели до так званих козацьких війн на чолі з Богданом Хмельницьким. У трьохтомному романі, дія якого охоплює значний проміжок часу – від народження другої дружини Богдана Хмельницького,

відбуватися. Їхні інтереси, погляди, навіть примхи і фантазії відігравали значну роль у приватних і публічних справах, внутрішніх і зовнішніх” [7, т. II, с. 4-5]. Таким корольком був Януш Радзивілл – магнат, пан на Литві і Жмуді, нащадок відомого роду, табір якого зовні виглядав як “зловживання у зловживанні”, де “бронза, позолота та барви занадто вдаряли по очах” [7, т. II, с. 10], що разом зі своїм величним почтом взяв участь у битві проти татар лише тому, що проїжджав повз загрожені терени на шляху до Волощини, де мав одружитися із донькою волоського правителя. Досить примітивний вигляд має етнопортрет Чаплінського – бувало у різних краях у почті молодого Концепольського шляхтича, що “умів догоджати молодому господарю” [7, т. I, с. 347], підлабузника, пихатої, недалекої людини, з обмеженим світоглядом, ласого до грошей боягуза.

Цікаво представлені в романі Єжа гетерообрази. Етнічний портрет українця диференційований: його формують уявлення про риси трьох верств тогочасного суспільства Правобережної України – козацької старшини і наближених козаків (Богдана і Тимофія Хмельницьких, Кривоноса, полковника Барабашенка та інших), їхньої служби та злидарів, голяків – степовиків і степовичок.

Етнообраз українського козацтва створюється в уяві читача на основі описаного наратором певного способу життя, звичаїв, манери поведінки. Козацтво, “шляхетно народжене”, живе в лицарській атмосфері – час старших козаків зайнятий розмовами про військові походи, нарадами, бесідами про громадські справи, в які вплітаються справи особисті, молодших – вдосконаленням військової майстерності, змаганнями, бенкетуванням, полюванням [7, т. I, с. 284-285]. Козацьку молодь привчають до світських манер, намагаючись надати їй “світського блиску”, задля цього, наприклад, для Тимофія Хмельницького наймають учителя – справжнього елганта-шляхтича Яна Краска. Переважно це свавільна, зухвала молодь, упевнена у своїх силах і важливому місці в суспільстві: наприклад, Тиміш неодноразово зачіпав і бив до смерті євреїв без жодного покарання, не рахувався з жодними перешкодами, які ставали на його шляху. Набуття “світського блиску” йшло у випадку Тимоша дуже важко через загальну метушливу атмосферу в Суботіві та загальну пихатість, яка виростала з віри у батьківське багатство та позицію [7, т. I, с. 286-287].

Окремі індивідуальні риси до загального етнопортрету козака додає Богдан Хмельницький. Його образ значно вирізняється на загальному тлі козацької старшини вірою у свою силу, впевненістю у правоті, неповсякденною далекоглядністю і спритністю. Козак, окрім основного свого покликання – лицарського, ще й добрий господар і батько. Він політик і суспільний діяч, який, однак, не забуває про приватні інтереси. Це освічена людина, яка намагається влитися в кожне товариство, пристосуватися до потреб, способу мислення. Пана Міхала – батька Гелени – зацікавила “постать людини, яка з козаками була козаком, із шляхтичами – шляхтичем та, як це виразно було видно, мала всюди пошану. (...) Раз мав вигляд шляхтича, іншим разом – козака. Говорив польською, руською та латиною. (...) у товаристві татарів розмову вів татарською” [7, т. I, с. 202, 203]. Чаплінський говорить про нього як людину амбітну, завзяту, хитру, що “в очі тобі приязно усміхається, одну руку до колін витягує, а в іншій за спиною ніж тримає... подібний до собаки, що тихцем кусає... (...) Це один з тих, що, коли потрібно, роблять вигляд покірної овечки, чи підлого вовка, чи пишного лева... Нічому... нічому, що він говорить, не можна вірити, хоч би під ноги слався, хоч би на Євангелії присягав... (...) Це людина підступна, якої треба, як вогню, боятися...” [7, т. I, с. 485-486, 487]. В очах Адама Кисіля постать Хмельницького отримала історичне значення (хоч була “руйнівником” – “дуже ловким і дуже таланливим”) – стала Божим багатом, зісланим “для доброго відбатоження свавільників” [7, т. I, с. 71]. У романі помітне прагнення самого наратора та змальованих героїв зрозуміти цю постать, проникнути в її суть та мотивацію дій, “звільнитися від амбівалентності”. На думку процитованого Германа Рітца, саме такі риси притаманні фігурі “іншого”, адже “інше, яке ми щоразу наново стараємось назвати, є тільки маскою того, що не можна описати” [4, с. 148].

Фігурою “іншого” можна вважати цього та інших “добре народжених козаків”, адже вони неоднозначно сприймалися “чужими”, тобто шляхтою, інтегральною частиною якої прагнули стати, та “своїми”, до яких вже не бажали бути подібними. Влучно і дошкульно описав це явище Єж: “Під суботівським дахом проходили достойні мужі та звичайні смертні, не завжди чисті душею і тілом, – кармазини і простолоуд, однак найчастіше з’являлися так звані “добре народжені” козаки, які всупереч і наперекір крайовим законам ставили себе нарівні з родовитою шляхтою та серед загалу лицарів отримували прізвиська “ляхів”, “дуків”, “срібляників”, що гарно вбираються, силно надимаються та виводять свій рід у прямій лінії з-під сорочого хвоста” [7, т. I, с. 364].

Образ простого козака, змальований письменником, має сугестивні риси: це простакватий, незграбний у рухах і мові, неоковирний чолов’яга, що лається, веде простий, природний спосіб життя. Наприклад, Кривоноса лютує факт, що він змушений умитися через те, що разом із Тимофієм Хмельницьким має долучитися до шлюбного почту Януша Радзивілла: “Умивайся! Чи козак це качка, щоб у воді мав плюскатися!.. Спить на росі, то його небесна роса ополіскує; дасть Господь Бог дощ, то дощ його вмие...” [7, т. II, 178-179].

Останньою рисою у диференційованому етнопортреті українця є убогість злидарів, найбіднішої верстви населення, представлених в образі степовичок і степовиків. Із контекстуальної інформації, поданої наратором, читач дізнається, що це люди без дому і без родини, постійні блукачі навколо Запорозької Січі, яка виконувала роль центру тяжіння, місць битв і сутичок, де можна було пожитися, а також окремих степових хуторів, де за їжу та нічліг вони могли найнятися на роботу. Переважно це були жінки, скривджені долею та скалічені людьми, що втратили або вбили своїх дітей, не маючи можливості їх прогудувати, вели розпусний спосіб життя та дбали лише про розваги. Степовики дуже часто займалися розбоями та крадіжкою. Єдиним способом вберегтися від цього “дикого народу” була співпраця з ними: наймання на роботу влітку і восени та надавання притулку взимку. Степовички – це також носії життєвої мудрості та інформації на широких теренах українського степу.

В описі степових людей відчувається дистанція між наратором і героями оповіді, помітне несприйняття, навіть відраза до них. Інакшість степовиків і степовичок формує відчуття станової “чужості”, та все ж автор прагне впровадити постаті цих героїв до роману, здійснюючи спробу “пізнання світу Чужого в його ідентичності” [3, с. 94]. Більше того, він робить те саме у випадку ще одного гетерообразу – татарина, який назагал у літературі XIX століття отримав домінуючу характеристику “чужого” [1, с. 105-108]. Як зазначав Дмитро Наливайко, “(...) світ

Чужого, зокрема етнокультурний, або редукується, або відтворюється з тією чи іншою мірою приблизності” [3, с. 94]. У Єжа навпаки – світ “чужого” показаний в усій повноті його організації та прописаний з гідними подиву подробицями. Оцінку цьому світові та його мешканцям дають інші герої твору, й необхідно відзначити, що вона рідко буває позитивною. Варто згадати бодай одну з небагатьох, коли Хмельницький хвалить перед Тугай-беєм структуру влади в татарській державі: “Ви маєте над собою одного хана і на цьому кінець... Хан – голова... У нас голів не злічити, а кожна стирчить так, що людина півжиття віддала б, щоб її нагнути... Не відрубати, а лише нагнути...” [7, т. II, с. 87]. Кочове плем’я – “татарлюги” [7, т. II, с. 341], що вибиралося в степи і на чужі території та нищило все на своєму шляху, з одного боку, недалеко, жорстоке, засліплене у помсті, а з іншого – таке, що має свої певні моральні принципи. Богдан Хмельницький хоч і допоміг ляхам виграти битву під Охматовом, навівши на татар біду, переважив шалі терезів на свій бік гідним похвали вчинком – порятунком Тугай-бея з полону поляків. Цей “леткий народ” має чітко визначені “приземлені” традиції та звичаї: сидить півколом на постелених на землі баранячих шкурах, приймає гостей, розпиваючи з ними кумис, пригощає татарськими стравами [7, т. II, с. 350–351], веде розмову, прицьмокуючи, адже цмокання “відіграє важливу роль у мовленні східних народів” [7, т. II, с. 353–354]. Наратор підкреслює, що татарин – людина глибоко релігійна, й величезне значення в її житті відіграє молитва: “Мусульманська молитва відрізняється від християнської тим, що не містить ні прохання, ні подяки, лише обоження. Це розмова з Богом, підкорення Творцю, що повністю залежить від почуття моральної потреби...” [7, т. II, с. 357]. Перелік рис етнообразу татарина можна продовжувати, варто констатувати, що заглиблення наратора в ідентичність “чужого” робить його “іншим”, адже в процесі пізнання чужість втрачає свою силу [1, с. 114].

Досить слабко змальованим “іншим” є в романі волох. Власне кажучи, цей етнопортрет можна відтворити тільки на основі постатей волоського правителя та членів його сім’ї. Складається враження, що невизначений образ волоського господаря має слугувати тлом для показу величі, багатства і щедрості Януша Радзивілла, який прибуває, щоб взяти шлюбу із його дочкою. Двір Василя Лупу просякнутий традицією візантійської дипломатії [7, т. II, с. 228], кожен господар дбає про нагромадження різноманітного добра, через те важливого значення набирає сцена вручення Радзивілом подарунків для майбутніх родичів [7, т. II, с. 229–230]. Прагнення відобразити місцеві реалії та створити ілюзію історичної правди здійснюється переважно за допомогою впровадження відповідної лексики: господар Василь Лупу – це домн, його дружина – домна, дочки – домниці, головнокомандувач – логатет тощо. Між рядками прочитується амбівалентна позиція наратора у відображенні цього етнічного гетерообразу.

Більше емоцій – однозначно негативних – викликає в наратора циганський табір. Постать цигана і циганки має демонічні риси, підсилені відразливою зовнішністю та вбранням, в якому поєднується нехлюйство, обдіраність із блискучими прикрасами з дорогоцінних металів і каміння. Наратор стверджує, що цигани належать до “первісних народів і нижчих суспільних верств” [Єж, т. II, с. 323], а Кривонос висловлює загальне агресивне ставлення до цього народу, називаючи його “циганським падлом” [7, т. II, с. 316]. Гадаємо, не лише спосіб життя та вигляд представників ромського народу створює певний суспільний стереотип і гетерообраз “чужого”, до цього долучається практика ворожіння, хіромантії, передбачування майбутнього, що викликає метафізичний страх пересічної людини перед обличчям Провидіння.

Пов’язана за категоріями “свого”, “чужого”, “іншого” етнічність знаходить у літературі вияв у створенні етнообразів та стає критерієм ідентифікації або відокремлення. Історичний роман Т. Т. Єжа “З бурхливої хвилі” репрезентує широке коло етнічних образів, за посередництвом яких письменник викладає власне бачення ролі різних народів у долі вітчизни, засвідчивши тим самим рівень розвитку польської суспільної думки щодо контр-оверсійних моментів українсько-польської історії та розуміння значення історичної прози. Роман Єжа є прагненням усвідомити парадокси українсько-польської історії, відкрити таємниці напружених взаємин, проілюструвати і прокоментувати важливі й повчальні для читача його епохи сторінки історії.

Література:

1. Брацка М. Етнічна парадигма поезії “української школи” польського романтизму / Марія Брацка. – Київ : Університет “Україна”, 2009. – 218 с.
2. Брацка М. Етнообраз “свого” і “чужого” у прозі Теодора Томаша Єжа / Марія Брацка // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “філологічна”. – Вип. 20. – Острог : Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. – С. 330-337.
3. Наливайко Д. Літературна імагологія: предмет і стратегії // Наливайко Д. Теорія літератури й компаративістика / Дмитро Наливайко. – Київ : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 91-103.
4. Рітц Г. Мазепа як романтична фігура Іншого / Герман Рітц // Романтизм : між Україною та Польщею. Серія “Київські полоністичні студії” / За ред. Р. Радішевського. – Том V. – Київ, 2003. – С. 148-162.
5. Ромащенко Л. І. Теодор Томаш Єж і його роман “З бурхливої хвилі” : повернення із забуття / Людмила Іванівна Ромащенко // “Київські полоністичні студії” / За ред. Р. Радішевського. – Т. XVI. – Київ : МП “Лієса”, 2010. – С. 211–224.
6. Cysewski K. Informacja kontekstująca w powieści historycznej. Na przykładzie twórczości Teodora Tomasza Jeża / Kazimierz Cysewski // W kręgu zagadnień polskiej powieści historycznej XIX wieku / Pod red. L. Ludorowskiego. – Lublin, 1984. – S. 78-89.
7. Jeż T. T. Z burzliwej chwili. Powieść historyczna. W 3 t. / Teodor Tomasz Jeż. – Warszawa: Nakładem Redakcji Przeglądu Tygodniowego. – T. I. – 1880. – 498 s. – T. II. – 1881. – 446 s. – T. III. – 1882. – 482 s.
8. Kozak S. Ukraina w twórczości Teodora Tomasza Jeża // Kozak S. Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu / Stefan Kozak. – Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2005. – S. 185-203.
9. Ossowska D. “Gdy normy wszystkie z zawias wyskoczą” : literatura – emigracja – naród w projekcie dla Polski Teodora Tomasza Jeża (Zygmunta Miłkowskiego) / Danuta Ossowska. – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2008. – 334 s.
10. Ratajczak W. Teodor Tomasz Jeż (Zygmunt Miłkowski) i wiek XIX / Wiesław Ratajczak. – Poznań : Wydawnictwo “Poznańskie Studia Polonistyczne”, 2006. – 362 s.